

अर्धमागधी – प्राकृत
इयत्ता १० वी
प्रस्तावित आराखड्यानुसार कृतिपत्रिका (संयुक्त)

वेळ – ३ तास

गुण – ५०

प्रस्तावना :

भाषा हे अभिव्यक्तीचे आणि समाज व्यवहाराचे एक प्रभावी माध्यम आहे. ज्या ध्वनिचिन्हामार्फत आपण परस्परंशी विचार-विनिमय करतो त्यालाच भाषा म्हणून संबोधले जाते. या भाषेच्या माध्यमातूनच मानवी जीवनाची मूल्ये मौखिक परंपरेने जपलेली दिसून येतात.

प्रत्येक भाषेला स्वतःचा एक इतिहास असतो. स्वतःची अशी एक शक्तीही असते. त्या शक्तिला कोणी कितीही आव्हाने दिली तरीही तिचे श्रेष्ठत्व कोणीही पुसून टाकू शकत नाही. तिचे श्रेष्ठत्व नाकारता येत नाही.

दुसरे म्हणजे कोणतीही भाषा शुद्ध किंवा अशुद्धही नसते. कारण आपले विचार, आपल्या मनातील भाव इतरांना नेमकेपणाने समजाविणे हेच भाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते.

प्रत्येक भाषेवर त्या त्या प्रदेशातील त्या त्या समाजातील रूढीपरंपरांचा, संस्कृतीचा जसा प्रभाव असतो. तसा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक तसेच भौगोलिक स्थितीचाही ठसा उमटलेला असतो.

भारतात प्राचीन काळात भाषेचे दोनच प्रमुख प्रकार होते. त्यातील पहिला प्रकार म्हणजे बहुजन समाजासी निघडीत असलेली प्राकृत भाषा होय. या प्राकृत भाषेला देशीभाषा, ग्रामीण भाषा, बोलीभाषा अशा अनेक नावाने संबोधले जाते. भाषेचा दुसरा प्रकार म्हणजे संस्कृत भाषा होय.

सामान्य लोकांचे दुःख निवारण्याची खरी तळमळ असलेल्या भ. महावीर, भ. बुद्ध, महात्मा बसवेश्वर, चक्रधर, ज्ञानदेव, तुकाराम इत्यादिसारख्या अनेक थोर महात्म्यांनी सामान्यांच्या बोलीभाषेचा म्हणजेच या प्राकृत भाषेचा आधार घेतला. कारण सामाजातील सर्व सामान्य असलेला समाजही प्राकृत भाषाच बोलत होता. या प्राकृत भाषेचे श्रेष्ठत्व जाणूनच भास, कालिदास, शुद्रक इत्यादि श्रेष्ठ नाटककारांनी आपल्या नाट्यग्रंथात या प्राकृत भाषेचा अंतर्भाव केलेला दिसून येतो.

परंतु या प्राकृत भाषेविषयी मनात द्वेष भाव असणार काही विद्वानांनी प्राचीन नाट्यग्रंथातील प्राकृत संभाषणाच्या जागी संस्कृत संभाषणे घालून मुळात असलेले नाट्यसाहित्यातील विविध प्राकृत भाषेतील सौंदर्य नष्ट करून टाकलेले दिसून येते. हे मोठे दुर्दैव होय. कारण भविष्यात जे कोणी प्राचीन भारतीय भाषांचे अभ्यासक/संशोधनक तुलनात्मक अध्ययन करू इच्छतील त्यांच्या मार्गातील हा मोठा अडथळा ठरेल असे मला वाटते.

कारण संस्कृत-प्राकृत-पाली या प्राचीन भारतीय भाषांपैकी कोणत्याही एका भाषेच्या अध्ययनाने संपूर्ण भारतीय संस्कृतीचा किंवा समाज जीवनाचा खरा परिचय होणे कठीण असते. म्हणूनच प्राकृत-पाली-संस्कृत या तीन भाषांचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. हे लक्षात घेवून आपल्या शासनाने माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक तसेच महाविद्यालय स्तरावरही या तिन्ही भाषेच्या अभ्यासाची सुविधा उपलब्ध करून दिलेली आहे.

एकाच प्रकाराची भाषा बोलणाऱ्या व्यक्तींमध्ये त्या त्या स्थानिक पातळीनुसार, उच्चार पद्धतीनुसार तसेच अज्ञानाने, परंप्रांतीय भाषिकांच्या संपर्कामुळे त्या भाषेत परिवर्तन घडून थोडाफार वेगळेपणा जाणवू लागतो. त्याप्रमाणे प्राकृतभाषेतही महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची, चुलीकापैशाची, अपभ्रंश असे जवळ जवळ १८ भाषिक भेद असलेले दिसून येतात. त्या त्या प्राकृत भाषेचा वेगळेपणा दाखविणारी वैशिष्ट्ये वररुची, हेमचंद्र इत्यादी अनेक विद्वानांनी आपल्या व्याकरण ग्रंथात दिलेली आहेत.

भारताच्या उत्तरसीमेपासून द्राविडी भाषां प्रांतापर्यंत जैन आणि बौद्ध प्रचारक ज्या ज्या ठिकाणी गेले. त्या त्या ठिकाणच्या प्रादेशिक भाषेबरोबर या प्राकृत भाषेत आपल्या धर्माची तत्त्वे उपदेशू लागले. त्यामुळे त्या त्या स्थानिक भाषिकांनी प्राकृतातील काही सुलभ शब्दांचा स्वीकार केला तर प्राकृत भाषेनेही त्या त्या भागातील भाषेतील सुलभ शब्दांचा स्वीकार केला. त्यामुळे ही प्राकृत भाषा भारताच्या कानाकोपऱ्यात सहजपणे पोहोचली एवढेच नव्हे तर ह्या प्राकृत भाषेला राजभाषा म्हणूनही काही राजांनी सन्मानित केले. सम्राट अशोक, सम्राट खारवेल यांनी तर या प्राकृत भाषेत प्रथम शिलालेख कोरून या प्राकृत भाषेला लिखित स्वरूप दिले. त्यानंतर सातवाहन वंशीय राजांचा काळ म्हणजे या भाषेचा सुवर्ण काळच मानला जातो.

जैनधर्मिय आचार्यांनी या प्राकृत भाषेत १२ अंगग्रंथ, १२ उपांगे, १० प्रकिर्णके, ६ छेदसूत्रे, ४ मूलसूत्रे असे एकूण ४४ आगम ग्रंथ लिहिले आहेत. या आगम ग्रंथावर निर्युक्ति, भाष्य, चूर्णी, टीका, विवरणादि विपुल साहित्य असलेले दिसून येते. या धार्मिक ग्रंथाशिवाय महाकाव्ये, खंडकाव्ये, मुक्तक काव्ये कथा, नाट्यसाहित्य, व्याकरण ग्रंथ, शब्दकोष असे विपुल प्राकृत साहित्य असलेले दिसून येते. या प्राकृत साहित्याचा विद्यार्थ्यांना परिचय होवून आजच्या वर्तमान काळातही प्राकृत भाषेचे अभ्यासक, संशोधक निर्माण व्हावेत म्हणून कृतिपत्रिकेचा अवलंब करण्यात येत आहे.

आजपर्यंत आपण पाठांतर आणि स्मरण शक्तीच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाचे मूल्यमापन करत होतो. पाठांतरीत केले ज्ञान सखोल ज्ञान तर असत नाहीच शिवाय हे पाठांतरीत केले ज्ञान विस्मरणात जाण्याचा धोकाही असतो. दुसरे म्हणजे एखाद्यास पाठांतर करणे शक्य झाले नाही. अशा व्यक्तीसाठी इतर मूल्यमापन पद्धतीचा अवलंब करणे गरजेचे असते. ती मूल्यमापन पद्धत म्हणजे कृतीशीलता होय.

विद्यार्थी ज्या भागात राहातो तेथील व्यावहारिक जीवनातील त्या भाषेचे महत्त्व लक्षात घेवून विद्यार्थ्यांचा भाषिक होणे महत्त्वाचे असते. ह्या भाषिक विकासाबरोबर त्या विद्यार्थ्यांस अध्ययनाचा आनंद मिळणेही तेवढेच महत्त्वाचे असते. हे लक्षात घेवूनच प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप बदलून या कृतिपत्रिकेच्या आधारे विद्यार्थ्यांचे, मूल्यमापन करण्यात येणार आहे.

पाठांतर किंवा घोळपट्टीवर आधारित ज्ञानामध्ये संपूर्ण पाठाचा किंवा संपूर्ण अभ्यासक्रमाचा सखोल अभ्यासही होत नाही. त्यामुळे लेखन करणे किंवा संभाषण करणे कठीण होते. त्यामुळे लेखन करणे किंवा संभाषण करणे कठीण होते. त्यामुळे भाषिक कौशल्यही प्राप्त होत नाही. त्यामुळे भाषिक अभ्यास, वाचन लेखन, उपक्रम, व्याकरण, इ. सर्व घटकांचा अभ्यास या कृतीच्या माध्यमातून केल्याने विद्यार्थ्यांस भाषिक कौशल्य प्राप्त होण्यास मदत होते. म्हणूनच कृतिपत्रिकेचा अवलंब केला जात आहे.

कृतिपुस्तिकेचे स्वरूप -

पाठ्यपुस्तकावर आधारित वेगवेगळ्या कृती कशा करता येतील यासाठी काही प्रातिनिधीक मार्गदर्शक कृती संच म्हणून कृतिपत्रिका तयार करण्यात आलेली आहे. तरीही त्यामध्ये काही आवश्यकता असल्यास शिक्षकांनी थोडी फार भर घालून विद्यार्थ्यांच्याकडून संपूर्ण पाठ्यपुस्तकाचा अभ्यास करून घ्यावा. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अभिव्यक्ती कौशल्याचा होत राहिल. त्यासाठी पाठ्यपुस्तकामधील स्वाध्याय पाठाखालील स्वाध्याय, व्याकरण, उपक्रमादि ज्ञान प्राप्त करून घेणे आवश्यक आहे.

- १) कृतिपत्रिकेतील प्रश्नांचे स्वरूप वस्तुनिष्ठ, लघुत्तरी असावे.
- २) कृतिपत्रिकेतील प्रश्नांमुळे विद्यार्थ्यांच्या विचारास चिंतनास कल्पकतेस, स्वानुभवास, स्वमत प्रकटीकरणास तसेच प्रत्यक्ष कृतीशीलतेस प्राधान्य राहिल.
- ३) व्याकरण विभागात उपयोजन व कौशल्याधिष्ठित अधिक अपेक्षित आहे.
- ४) उपयोजित लेखनातील प्रत्येक घटक ५ गुणासाठी असावेत.
- ५) पाठ्यपुस्तकाबरोबर शालाबाह्य अनुभव, निरीक्षण, अवांतर वाचन इ. स वाव देण्यावर भर राहिल.

कृतिंची संक्षिप्त यादी

- १) आकृतिबंध टेबल तयार करणे
- २) शब्दजाल पूर्ण करणे
- ३) संबंध दर्शविणे (जोड्या जुळविणे)
- ४) घटनेनुसार क्रम लावणे
- ५) वाक्यांचा क्रम लावणे
- ६) तक्ते तयार करणे
- ७) संकल्पना चित्रण करणे
- ८) समानार्थी/विरुद्धार्थी शब्द देणे
- ९) वाक्यात उपयोग
- १०) रिक्त्या जागी पर्यायी योग्य शब्दांची निवड
- ११) पाठातील वाक्यप्रचारांचा संग्रह करणे.
- १२) शब्दार्थ/ शब्दसंग्रह करणे

इयत्ता दहावी 'अर्धमागधी-प्रदीप' (संयुक्त)

नमुना कृतिपत्रिका

दिनांक :

वेळ : २ तास

एकूण गुण : ५०

घटकनिहाय गुणविभागणी		
क्र.	घटक	गुण
१	गद्य	२०
२	पद्य	१५
३	लेखन	०५
४	व्याकरण	१०
		५० गुण

कृतिपत्रिका आराखडा

इयत्ता दहावी 'अर्धमागधी-प्रदीप' (संयुक्त)

विभाग 1 गद्य

प्र. 1 (अ) पठित उताऱ्यांचे माध्यम भाषेत भाषांतर करा. (03 पैकी 02)

(1) ज्ञान	01 गुण
(2) आकलन	02 गुण
(3) उपयोजन	02 गुण

(ब) पाठावर आधारित सूचनेनुसार कृती करा.

(1) आकृतीबंध पूर्ण करा.	02 गुण
(2) योग्य पर्याय ओळखा.	02 गुण
(3) घटनेनुसार क्रम लावा.	02 गुण

किंवा

शब्दजाल पूर्ण करा.

(क) माध्यम भाषेत थोडक्यात उत्तरे लिहा. (02 पैकी 01)

04 गुण

विभाग 2 – पद्य

गुण : 15

प्र. 2 (अ) पठित पाठ्यपुस्तकातील उताऱ्यांचे माध्यम भाषेत भाषांतर करा. (03 पैकी 02)

06 गुण

(ब) माध्यम भाषेत थोडक्यात कृती लिहा. (02 पैकी 01)

06 गुण

(1) अर्थानुसार कवितेची ओळ शोधा.
(2) विचार विस्तार लिहा.

(क) पठित पद्य पाठावर सूचनेनुसार कृती करा. (04 ते 06 गाथा देणे)

05 गुण

(1) रेखाजाल पूर्ण करा.	02 गुण
(2) सूचनेनुसार कृती करा.	02 गुण

विभाग 3 – लेखन

गुण : 05

प्र. 3 (अ) अर्धमागधी/प्राकृत भाषेत भाषांतर करा. (07 पैकी 05)

विभाग 4 – व्याकरण

प्र. 4 (अ) व्याकरण

10 गुण

(1) वर्णबदल (07 पैकी 05)	05 गुण
(2) रूपे ओळखा. (07 पैकी 05)	05 गुण

***

इ. १० वी.
कृतिपत्रिका 1
विषय – अर्धमागधी – प्रदीप (संयुक्त)

दि. :

वेळ : 2 तास

एकूण गुण : 50

- सूचना :- (1) सर्व प्रश्न आवश्यक आहेत.
(2) प्रश्न क्र. 3 चे उत्तर अर्धमागधी प्राकृत भाषेत लिहा.
(3) उजवीकडील अंक पूर्ण गुण दर्शवितात

विभाग 1 – गद्य

प्र. 1 (अ) खालील पैकी कोणत्याही दोन पठित उताऱ्यांचे माध्यम भाषेत भाषांतर करा.

10

- (1) कम्मि गामे एगो निध्दणो निब्भगो पुरिसो आसी । सो कट्टेण जीवणं निव्वहेइ । एगया सो वणम्मि गओ, तत्थ एगो विज्जाहरो विज्जाहरी अ विमाणेण गच्छंति । सो निध्दणो तेहिं दंपईहि दिट्ठो विज्जाहरी तं निद्धणं दड्डूण नियभत्तारं कहेइ – हे पिय ! एसो निध्दणो अम्हाणं दिट्ठिपहम्मि जइ समागाओ तथा एसा अवस्सं सुहं पावियव्वो । विज्जाहरो कहेइ – एसो निध्दणो निब्भगो अत्थि । दिण्णधणो वि असुह कम्मोदएण सो निध्दणो होज्जा ।
- (२) अन्नम्मि दिणे नईए मज्झिऊण जलालित्तदेहो चैव जणणीए मग्गमोइण्णो सेर सुओ, जण-समूह-पणोल्लिओ तिलरासीए उवरि निवडिओ । तिलालित्त – सरीरो रोवतो, चैव उट्ठिऊण लग्गो जणणीए पिट्ठुओ । गओ नियघरं । पक्खोडिऊण सरीरगं गहिया मारुए तिला । जाया तिलमुट्ठी गुलेण काऊण कक्करिययं दिण्णं दारगस्य । सो हरिसिओ नच्चिउं लग्गो । तहेव पइदिणं काउमारद्धो सो दारगो ।
- (३) कणिट्ठुपुत्तो, सोहणं कज्जं किं ? ति गवेसंतो एगया नयराओ बाहिरं गओ । तइआ तत्थ सरोवराम्मि पडियं बुडुंतं जणं पासित्ता सिग्घयरं तत्थ गओ । जलाम्मि पडिऊण तस्स उध्दरणट्ठं पयासं कुणेइ, अयं को अत्थि ति वियारिऊण तं पुरिसं सम्मं पासेइ । तेण णायं – इमो मम सत्तू वट्टइ । एवं णच्चा वि बुडुंडंतं तं रक्खेउं विचिंतेइ । कट्टेण तं जलाओ बाहिरं निक्कासेइ आसासेइ य । सो वि सत्तू जीवियदाणाओ तस्स मित्तत्तणं संपत्तो ।

प्र. 1 (ब) खालील उताऱ्यावर दिलेल्या सूचनेनुसार कृति करा.

06

एगम्मि नयरे एगो सिरिमंतो सेट्ठी परिवसइ । तस्स तिण्णि पुत्ता संति । एगया वु-त्तणम्मि तेण नियदव्वस्स भागतिंग काऊण पुत्ताणं दिण्णं । तस्स पासम्मि एगं महामुल्लं रयण अत्थि, तेण, अप्पणे पुत्ताणं को धम्मिओ? ति जाणणट्ठं कहियं जो सोहणं कज्ज कुणेज्जा, तस्स एयं रयणं दाहिस्सं ।

एवं सोच्चा जेट्ठो पुत्तो अडसट्ठिं तिथजत्ताओ किच्चा, तत्थ नियधणं वइऊण घरम्मि समागओ । पिउस्स वुत्त – मए एयं सोहणं कज्ज कयं । बीओ मज्झिमो पुत्तो गेहम्मि ठाऊण दीण – दुहिय – अणाहणं भोयणं दाउं पउत्तो, तेण वि कहियं, मए एवं सोहणं कज्जं कयं त्ति।

(1) वरील उतारा वाचून प्राकृत शब्द शोधा.

02 गुण

(i) श्रीमंत .....

(ii) रत्न .....

- (2) योग्य पर्याय निवडा. 02 गुण
- (i) श्रीमंत श्रेष्ठीस ..... मुले होती. (दोन, तीन)
- (ii) श्रेष्ठीच्या ..... पुत्राने दीनदुखीतांना अन्नदान केले. (प्रथम, द्वितीय)
- (3) कृती कोणाचे ते लिहा. 02 गुण
- (i) अडुसष्ट तीर्थक्षेत्रांना जावून आलेला
- (ii) बुडणाऱ्या मुलास वाचवून जीवन देणारा

प्र. 1 (क) कोणत्याही एकाचे माध्यम भाषेत थोडक्यात उत्तरे लिहा. 04

- (1) पुत्रांची धार्मिकता जाणण्यासाठी श्रेष्ठींनी त्यांना काय सांगितले ?
- (2) समोर ठेवलेले रत्न, दुर्भागी निर्धनाने कसे घालविले ?

विभाग 2

प्र. 2 (अ) कोणत्याही दोनांचे पठित पद्याचे माध्यम भाषेत भाषांतर करा. 06 गुण

- (1) जह दीवा दीवासयं, पइप्पए सो य दिप्पए दीवो ।
दीवसमा आयरिया, दिप्पंति परं च दीवेति ॥
- (2) सत्त सत्ताइं कइवच्छलेण, कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं, सालंकाराणं गाहाण ॥
- (3) इह आसि वसंतपुरे परोप्परं नेह - निब्भरा मित्ता ।
खत्तिय-माहण-वणिय-सुवण्णयारा त्ति चत्तारी ॥

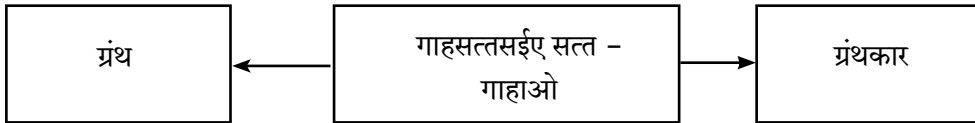
प्र. 2 (ब) सूचनेनुसार कृती करा. 04 गुण

(1) अर्थानुसार कवितेची ओळ शोधा. 02 गुण

जागरह नरा ! णिच्चं, जागरमाणस्य वड्ढते बुद्धी ।

- अर्थ - 1. हे मानवांनो, नित्य जागृत व्हा. जागरूक असलेल्या मनुष्यांची बुद्धी वाढते.
2. मानसाने माणसांशी मानसाप्रमाणे वागावे.

(2) आकृतीबंध पूर्ण करा. 02 गुण

(क) पठित पद्यपाठातील कोणत्याही एका गाथेची ओळ पूर्ण करा. 02 गुण

- (1) विस-मिस्सं भत्तं भुंजिऊण दिय-खत्तिय्या वि ..... ।
- (2) साली भरेण, तोएण जलहरा, फलभरेण ..... ।

प्र. 2 (ड) कोणत्याही एका गाथेचा अर्थ लिहा. 03 गुण

- (1) इत्थी जूयं मज्जं मिगया वयणे तहा फरूसया य ।
दंडफरूसत्तमत्थस्स दूसणं सत्त वसणाइं ॥
- (2) इह अत्थि वसंतपुरं नयरं, तत्थासि निध्दसो नाम ।
धिज्जाइओ महेला, लीलानिलओ सुहा तस्स ॥

विभाग 3

प्र. 3. कोणत्याही पाच वाक्यांचे अर्धमागधी (प्राकृत) भाषेत भाषांतर करा.

05 गुण

- (1) दुसऱ्याला हसू नये.
- (2) सकाळी पक्षी गातात.
- (3) पापकर्माचा धिःकार असो.
- (4) धनाचा लोभ पुरे.
- (5) जीवाचा वध करू नका.
- (6) मी संस्कृत शिकते.
- (7) मी शाळेत जाते.

प्र. 4. व्याकरणात्मक कृती करा.

(1) संधी सोडवा. (कोणतेही पाच)

05 गुण

i. महा + इंद	ii. धम्म + अधम्म	iii. एग + एग	iv. कोह + अग्नि
v. च + एव	vi. सच्चं + असच्चं	vii. महा + ईस	

(2) रूपे ओळखा (कोणतेही पाच)

05 गुण

i. रेहइ	ii. वंदामि	iii. करिस्सइ	iv. नच्चउ
v. पासह	vi. सुणिस्संति	vii. कहसि	

***